

Recenzja
rozprawy doktorskiej **mgr inż. Katarzyny Pawlak-Zaręby**, pt.:

„Rola wieloletniego nawożenia i zmianowania w kształtowaniu właściwości chemicznych i fizycznych gleby oraz plonowania roślin”,

wykonanej pod kierunkiem dr hab. Ireny Suwary, prof. SGGW.

Recenzję przygotowano na zlecenie Pana dr. hab. Stanisława Samborskiego, prof. SGGW, zastępcy Dyrektora Instytutu Rolnictwa Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

1. Ocena zasadności przeprowadzonych badań

Rolnictwo odgrywa szczególną rolę w urzeczywistnianiu idei zrównoważonego rozwoju. Podstawowym fundamentem życia organicznego na ziemi jest gleba, która pełni funkcje produkcyjne i środowiskowe. Głównym zagrożeniem dla gruntów rolnych jest postępująca degradacja fizyczna i chemiczna. Przyczyną niekorzystnych zmian w glebie są m.in. powszechnie spotykane uproszczenia w strukturze zasiewów, a także ograniczone nawożenie naturalne i organiczne. Skutkiem tych działań jest na ogół pogorszenie potencjału produkcyjnego gleby, które wynika z niekorzystnych zmian w środowisku glebowym, głównie pogorszenia właściwości fizycznych, w tym wodnych oraz zmniejszenia zawartości materii organicznej w glebie i zasobności pierwiastków biogennych.

Prawidłowy płodozmian i zrównoważone nawożenie wpływają na aspekty środowiskowe i produkcyjne. Pozwalają na optymalizowanie właściwości fizycznych, chemicznych i biologicznych gleby, co sprzyja produktywności roślin uprawnych zarówno w aspekcie ilościowym, jak i jakościowym. Właściwa agrotechnika umożliwia również ochronę środowiska przyrodniczego m.in. poprzez gromadzenie zasobów bioróżnorodności, wiązanie i magazynowanie pierwiastków oraz poprawę właściwości wodnych gleb. Opinie dotyczące wpływu nawozów naturalnych i mineralnych organicznych na właściwości gleby, a szczególnie na retencję wody oraz produktywność roślin w różnych zmianowaniach w świetle wyników dotychczasowych badań i informacji płynących z praktyki rolniczej są niejednoznaczne. W związku z czym celowe wydaje się poszerzenie wiedzy na ten temat. Z wyżej wymienionych względów wysoko oceniam trafność wyboru tematyki badawczej mgr inż. Katarzyny Pawlak-Zaręby. Doktorantka w przedłożonej rozprawie doktorskiej przedstawiła wyniki kontynuacji wieloletnich badań, które są aktualne i pomogą przyczynić się do optymalizowania właściwości gleb. Podjęcie wyjaśnienia wpływu nawożenia i zmianowania w kształtowaniu właściwości gleby oraz plonowania roślin uprawnych uważam za ważne i w pełni uzasadnione.

2. Struktura pracy i ocena formalna

Rozprawa doktorska obejmuje łącznie 154 strony. Składa się z 7. rozdziałów głównych: Wprowadzenie i cel pracy; Przegląd literatury; Materiał i metody; Wyniki badań i dyskusja; Wnioski; Bibliografia oraz Spis rycin i tabel. Rozdział Wyniki badań i dyskusja zawierają podrozdziały pierwszego i drugiego rzędu. Taka struktura czyni opracowanie pod względem formy logicznym i czytelnym oraz jednocześnie dobrze świadczy o opanowaniu przez Doktorantkę niełatwej sztuki pisania prac naukowych. W dysertacji zamieszczono 22 tabele i 31 rycin, które ilustrują warunki i wyniki przeprowadzonych badań. Dodatkowo Autorka zamieściła streszczenie w języku polskim i angielskim. Bibliografia obejmuje 380 pozycji dobrze dobranej literatury przedmiotu. Układ pracy jest logiczny, natomiast kolejność rozdziałów poprawna i typowa dla opracowań naukowych.

3. Merytoryczna ocena pracy

Tytuł pracy – „Rola wieloletniego nawożenia i zmianowania w kształtowaniu właściwości chemicznych i fizycznych gleby oraz plonowania roślin” oddaje istotę i zakres badań.

Wprowadzenie i cel pracy - Rozdział ten zapoznaje czytelnika z tematyką podjętych badań, związanych z optymalizacją nawożenia naturalnego i mineralnego oraz rolą zmianowania. Autorka wskazała na funkcję gleby jako podstawowego czynnika produkcyjnego w rolnictwie oraz w kształtowaniu środowiska przyrodniczego. Zwróciła również uwagę, że priorytetem w rolnictwie powinna być troska o stan gleby, zapobieganie jej degradacji i utrzymanie żyzności również dla przyszłych pokoleń. Doktorantka wykazała, że ograniczyć degradację gleby można poprzez odpowiednie nawożenie i dobór roślin w płodozmianie. Zabiegi te przyczyniają się do poprawy właściwości gleby m.in. dzięki polepszeniu zaopatrzenia roślin w wodę, powietrze i składniki pokarmowe. Dodatkowo wskazane elementy agrotechniki zdaniem Pani mgr wpływają na zmiany ilościowe i jakościowe materii organicznej. O dobrym opanowaniu „warsztatu badawczego” przez Doktorantkę świadczy także wyartykułowanie hipotezy badawczej, która w wielu pracach jest pomijana. Autorka postawiła następującą hipotezę: „Wieloletnie zróżnicowane nawożenie i zmianowanie poprzez zwiększenie zawartości węgla organicznego wpływa na właściwości fizyczne gleby, a szczególnie na retencję wody w glebie, a w efekcie końcowym na plonowanie roślin”. Szkoda, że w jej treści zabrakło odniesienia do właściwości chemicznych gleby, którym Autorka poświęciła znaczącą uwagę. W rozdziale tym dodatkowo sformułowano cele podjętych badań, które ułatwią sporządzenie wniosków końcowych zawartych w dysertacji.

Przegląd literatury – rozdział ten liczy 19 stron znormalizowanego tekstu. Zawarte w nim treści bezpośrednio nawiązują do tematyki badań własnych, spełnione są zatem metodologiczne założenia pracy naukowej. Ta część dysertacji wskazuje na bardzo dobre rozpoznanie tematu i szeroką wiedzę Autorki. Informacje ujęte w tym rozdziale, wynikają z dogłębnie przeprowadzonego studium literaturowego, z licznie i na ogół poprawnie cytowanymi pozycjami źródłowymi. W pierwszej części przeglądu literatury Doktorantka omówiła koncepcję rolnictwa zrównoważonego oraz jego wpływ na zachowanie zasobów przyrody z jednoczesnym utrzymaniem optymalnej produktywności i zapewnienia efektów

ekonomicznych. Autorka wskazała również na zagrożenia wynikające ze zmian klimatycznych i konieczność podejmowania działań mających na celu poprawę bilansu wodnego kraju. W kolejnych rozdziałach scharakteryzowała właściwości chemiczne i fizyczne gleby, szczególną uwagę zwracając na konieczność regulowania odczynu gleby, dbania o właściwą zasobność gleby w pierwiastki biogenne i materię organiczną, od której w dużym stopniu uzależnione są właściwości fizyczne gleby, a szczególnie retencja wodna. W dalszej części pracy Doktorantka zwróciła uwagę na funkcje struktury gleby w kształtowaniu właściwości wodno-powietrznych gleby. Ważnym elementem tej części pracy jest określenie roli wody w przyrodzie, szczególnie w produkcji roślinnej. W ostatnim podrozdziale, na podstawie literatury został wykazany wpływ nawożenia i zmianowania na plonowanie kilku gatunków roślin. Autorka dokładnie scharakteryzowała rolę nawożenia mineralnego, naturalnego oraz możliwości ich współdziałania. Zagadnieniem omówionym w końcowej części przeglądu literatury jest wykazanie korzyści wynikających z uprawy roślin bobowatych w płodozmianie. Czytając ten rozdział można zorientować się, że Doktorantka ma bardzo dużą wiedzę dotyczącą powyższych zagadnień, którą zapewne zdobyła m.in. po przeanalizowaniu dobrze dobranej literatury przedmiotu. Zebrany materiał źródłowy świadczy o bardzo dobrym przygotowaniu mgr inż. Katarzyny Pawlak-Zaręby do badań, których się podjęła.

Materiał i Metody – zgromadzony bogaty materiał pozwolił Doktorantce na właściwe zaplanowanie i przeprowadzenie doświadczenia oraz wykonanie odpowiednich analiz. Ta część pracy zawiera pięć podrozdziałów: Opis doświadczenia; Warunki glebowe i klimatyczne; Agrotechnika; Metody badań i Obliczenia statystyczne.

Dwa czteroletnie doświadczenia polowe przeprowadzono w latach 2011-2014. Były one kontynuacją wieloletniego statycznego doświadczenia polowego założonego w 1955 roku. Eksperyment przeprowadzono na czarnej ziemi wylugowanej, na glebie kompleksu pszennego dobrego. Badania zlokalizowano na polu doświadczalnym Instytutu Rolnictwa – Chylice w Jaktorowie, w Polsce Centralnej, na Nizinie Mazowieckiej. Oba doświadczenia zostały założone w układzie losowanych bloków w czterech powtórzeniach. W pierwszym z nich stosowano zmianowanie norfolskie (burak cukrowy, jęczmień jary z wsiewką koniczyny łąkowej, koniczyna łąkowa, pszenica ozima. W drugim doświadczeniu zrezygnowano z uprawy rośliny bobowatej (koniczyny) w miejsce której uprawiano rzepak ozimy. W obu doświadczeniach porównano cztery obiekty nawozowe: 1. Nawożenie mineralne (NPK), 2. Nawożenie obornikiem (OB.), 3. Nawożenie mineralno-organiczne ($\frac{1}{2}$ NPK = $\frac{1}{2}$ OB.), 4. Bez nawożenia (O).

W opisie doświadczenia Pani magister szczegółowo scharakteryzowała właściwości chemiczne gleby. Na podstawie danych dotyczących sumy miesięcznych opadów, średniej miesięcznej temperatury powietrza oraz optymalnych opadów określonych przez Dzieżyca [1993] określiła także warunki pogodowe w czasie realizacji doświadczenia. Dodatkowo w celu dokładniejszego zobrazowania warunków klimatycznych wyliczyła współczynnik hydrotermiczny Sielianiowa. Na uwagę zasługuje podjęcie bardzo szerokiego zakresu badań, jaki zaproponowała Autorka, koresponduje on z założeniami postawionymi w pracy. Problematyka badawcza obejmowała ocenę właściwości chemicznych gleby: oznaczono jej odczyn, zawartość C org., N ogólnego, przyswajalnych form P i K oraz wybranych mikroskładników (Zn, Cu, Mn i Fe). Oznaczono także wybrane właściwości fizyczne gleby tj.,

parametry jej struktury (skład agregatowy i wodoodporność), gęstość i porowatość ogólną, połową pojemność wodną, wilgotność początku hamowania wzrostu roślin, wilgotność trwałego więdnięcia roślin oraz zawartość wody dostępnej i niedostępnej. Ponadto określono plonowanie roślin uprawianych w obu zmianowaniach. Wyniki badań zostały poddane ocenie statystycznej. Do testowania hipotezy zerowej H_0 wykorzystano analizę wariancji. Istotność różnic oceniano testem Tukeya, które następnie poddano analizie *post-hoc*, wyznaczając grupy jednorodne. Dodatkowo przeprowadzono analizę korelacji liniowej Pearsona i analizę regresji liniowej.

Wyniki badań i dyskusja – jest bardzo rozbudowanym rozdziałem, liczy 58 stron. Został on podzielony na 6 podrozdziałów pierwszego rzędu i kilkanaście podrozdziałów drugiego rzędu, ułożonych w logicznej kolejności. W pierwszym z nich Autorka omówiła zmiany właściwości chemicznych gleby w zależności od nawożenia i zmianowania. W kolejnych natomiast opisała wpływ badanych czynników na kształtowanie struktury i zagęszczenia gleby oraz retencji wodnej. W czwartym rozdziale Doktorantka przedstawiła analizę zależności pomiędzy wybranymi parametrami gleby, natomiast w dwóch ostatnich plonowanie roślin. Tematyczne tabele i ryciny zostały skonstruowane w prosty, czytelny sposób z precyzyjnymi informacjami zamieszczonymi w tytułach, opisach i legendach. Ta część dysertacji wskazuje na dojrzałość Pani mgr Katarzyny Pawlak-Zaręby w zakresie trudnej sztuki precyzyjnego, ale nie drobiazgowego omówienia wyników badań eksperymentalnych. Każda z opisywanych grup cech ma podobną konstrukcję, co ułatwia odbiór pracy. Naukowy komentarz został opisany w oparciu o analizę statystyczną. W przypadku różnic zasługujących na omówienie, ale nieistotnych statystycznie, Doktorantka to wyraźnie akcentowała. W powyższym rozdziale wyniki badań własnych zostały również skonfrontowane z wcześniejszymi badaniami krajowych i zagranicznych. Autorka zrobiła to umiejętnie, z odpowiednią rezerwą i zakładanym prawdopodobieństwem. Dysponując bardzo dużą ilością zgromadzonych danych i jednocześnie bogatym piśmiennictwem uczyniła to w sposób swobodny i zarazem precyzyjny. Doktorantka w tym rozdziale podjęła również próbę wyjaśnienia wielu rozbieżności pomiędzy badaniami własnymi a doniesieniami z literatury, co wskazuje na analityczne, a nie sprawozdawczo-porównujące podejście do tej części dysertacji. Ta część pracy jest interesująca, dobrze prowadzona i wyczerpująca.

Najważniejsze rezultaty opracowane w tym rozdziale są następujące:

- Włączenie do zmianowania rośliny bobowatej wpływa korzystnie na zawartość węgla organicznego oraz azotu ogółem w glebie, zmniejsza zagęszczenie gleby, pozytywnie wpływa na plonowanie roślin następczych, nie oddziałuje natomiast na dostępność wody dla roślin.
- Nawożenie organiczne oraz mineralno-organiczne wywiera korzystny wpływ na parametry struktury gleby oraz jej właściwości wodne, stabilizuje odczyn gleby oraz zwiększa zawartość C org. i N og. w glebie, co sprzyja plonowaniu roślin.
- Analiza korelacji wykazała, że wraz ze wzrostem zawartości węgla organicznego w glebie zwiększa się porowatość ogólna oraz kapilarna i połowa pojemność wodna, a także wilgotność trwałego więdnięcia roślin.

Wnioski - Zasadniczą część rozprawy doktorskiej kończy 9 wniosków, które korespondują z tematem, hipotezą badawczą i celami badań. Zostały one sformułowane poprawnie, w oparciu o uzyskane wyniki, są one dobrą konkluzją obszernych i wieloaspektowych badań. Dla zwiększenia walorów pracy, zwłaszcza podczas przygotowywania jej do druku, należałoby wnioski uzupełnić o ciekawe z naukowego i utylitarnego punktu widzenia wyniki dotyczące zależności uzyskanych podczas analizy korelacji. Brakuje również odniesienia o wpływie badanych czynników na zawartość mikroelementów.

Piśmiennictwo - Dobór literatury jest właściwy. Bibliografia zawiera 380 pozycji, z czego 166 (44%) to artykuły obcojęzyczne, Publikacje z ostatnich 10 lat stanowią 12%, natomiast z XXI wieku 52%. Piśmiennictwo odzwierciedla stan wiedzy dotyczący podjętej problematyki. Literatura zestawiona jest na ogół poprawnie i zgodnie z przyjętymi zasadami, stwierdzono jednak pewne uchybienia, głównie natury technicznej. Dla łatwego ich wyeliminowania w trakcie przygotowania publikacji lub prezentacji pracy, pozwoliłem sobie niektóre z nich wymienić:

- 10 pozycji podanych w spisie literatury nie jest przytaczanych w pracy (pozycja 68, 91, 173, 215, 222, 230, 260, 270, 328 i 364).
- 2 pozycje podane w pracy są pominięte w piśmiennictwie (Suwara 1997 (str. 110) i Suwara i in. 2011 (str. 72)).
- Poz. 307 i 309 – to ten sam artykuł.
- Poz. 9 i 10, są to dwa różne artykuły, których zapis w cytowaniu jest taki sam, powinno się je wyróżnić literą a i b. Podobne uwagi dotyczą pozycji 105 i 106; 107 i 108 oraz 348 i 349.
- Str. 16 i poz. 336 jest Tkaczyk 2002b. Nie ma potrzeby używania litery „b”. Pozycja Tkaczyk 2002 występuje tylko raz.
- Poz. 193 i 194 to publikacje różnych autorów ale mających takie samo nazwisko. W takim przypadku ich cytowanie powinno zawierać pierwszą literę imienia lub pozycje należy oznaczyć a i b.
- Publikacja Bleharczyk i in. [2005] w spisie literatury występuje 3.krotnie (27, 28 i 29]. W pozycji 28 obok roku występuje litera „a”, natomiast w pozycjach 27 i 29 brak wyróżnień b i c.
- Tytuły czasopism są zapisane w wersji skróconej lub pełnej. Zapis powinno się ujednolicić.
- Str. 76, niepoprawnie cytowane nazwisko. Jest Front powinno być Frant. Str. 12, jest Jankowiak, powinno być Janowiak.
- Str. 48, jest Marczenko 1976 natomiast w spisie literatury (poz. 200) Marczenko 1979.
- Str. 13, jest Czyżewskiego i in. [2015], powinno być Czyżewskiego [2015].
- Str. 13, jest Lampkin 2015, powinno Lampkin i in. 2015.
- Kolejność cytowanych publikacji w tym samym odniesieniu na ogół jest chronologiczna, ale nie zawsze ta zasada jest zachowana.
- Poz. 230, 289 – brakuje roku badań.

- Poz. 161, 322 – brakuje wydawnictwa.
- Poz. 15, 203, 322 – brakuje stron.
- Poz. 128, 374, 375 – zapis tytułu powinien być zapisany w języku oryginalnym (angielskim).
- Nie ma potrzeby podawania tytułu pracy w języku polskim i angielskim jednocześnie (poz. 345).
- Poz. 364 niewłaściwy format zapisu publikacji.

Przedstawione w recenzji uwagi, wykazane nieścisłości i elementy dyskusyjne nie obniżają merytorycznej wartości oceny pracy, ale posłużą Doktorantce do doskonalenia warsztatu badawczego i wykorzystania przy publikowaniu wyników badań.

Pomimo pozytywnej oceny pracy nasuwają mi się jednak pewne uwagi i pytania. Część z nich zamieściłem wcześniej w tekście recenzji. Wymagają one wyjaśnienia i ewentualnie mogłyby pomóc w przygotowaniu pracy do druku. Dodatkowe pytania i uwagi z mojej strony są następujące:

1. W spisie treści, szczególnie w rozdziale 4.2 Autorka zbyt często dodaje frazę „w zależności od nawożenia i zmianowania” co czyni tę część mało czytelną. Podpunkt 3.4 występuje podwójnie.
2. We wprowadzeniu Doktorantka podaje średnie zużycie nawozów NPK w 2017 r. Proponuję uaktualnić te dane, wg GUS (2021) zużycie w 2020 roku wyniosło $132,9 \text{ kg} \cdot \text{ha}^{-1}$ użytkowników rolnych.
3. Hipoteza badawcza to stwierdzenie/przypuszczenie dotyczące badanych zależności, która zostanie zweryfikowana w eksperymencie. Formując hipotezę badawczą Autorka zakłada, że nawożenie i zmianowanie „wpływa na” wybrane właściwości. Lepiej byłoby sprecyzować hipotezę poprzez uzupełnienie tego wyrażenia np. „korzystnie wpływa na ...”.
4. Bloki w założonym doświadczeniu są umieszczone zgodnie z kierunkiem zmienności glebowej, co jest poprawne. Czy występowały duże różnice w uzyskanych parametrach w związku ze zmiennością glebową?
5. W metodyce badań Autorka podaje, że nawożenie azotem dla zbóż i rzepaku było stosowane w dwóch dawkach. Jaki był podział tych dawek. Czy nawożenie azotem buraka cukrowego i jęczmienia było stosowane jednorazowo? Skąd pozyskano obornik, spod jakiej grupy zwierząt?
6. Zabiegi agrotechniczne zostały szczegółowo przedstawione w tabelach 5 i 6, jednak zastosowane jednostki są spoza układu SI.
7. W pracy Autorka pisząc o nawożeniu obornikiem używa sformułowania nawożenie organiczne, lepiej używać sformułowania nawożenie naturalne, co jest zgodne z ustawą o nawozach i nawożeniu.
8. Wyliczając % z % (str. 72) proponuję wynik przedstawić jako punkty procentowe, wyliczone z różnicy danych.
9. Na str. 101 w pierwszym wierszu, zamiast Ryc. 22 powinno być Ryc. 23, natomiast na str. 110 zamiast Ryc. 29, powinno być Ryc. 30

Przedstawione uwagi nie umniejszają w żaden sposób wartości recenzowanej pracy doktorskiej, którą uważam za bardzo dobrą. Praca zawiera bogaty, oryginalny materiał dokumentacyjny i stanowi wartościową, a zarazem nowatorską pozycję naukową w zakresie badań nad wpływem wieloletniego nawożenia i zmianowania na kształtowanie właściwości chemicznych i fizycznych gleby oraz na plonowanie roślin. Doktorantka wykazała się dużą wiedzą w zakresie tematu pracy, umiejętnością zaplanowania, przeprowadzenia i opracowania problemu badawczego oraz bardzo dobrą znajomością piśmiennictwa.

Stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr inż. Katarzyny Pawlak-Zaręby pt.: „**Rola wieloletniego nawożenia i zmianowania w kształtowaniu właściwości chemicznych i fizycznych gleby oraz plonowania roślin**” kwalifikuje Doktorantkę do ubiegania się o stopień doktora nauk rolniczych w dziedzinie nauk rolniczych w dyscyplinie rolnictwo i ogrodnictwo. Stwierdzam również, że praca ta spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim wg Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. 2003 r. nr 65 poz. 595 z późn. zm.).

Wnioskuje zatem do Rady Dyscypliny Rolnictwo i Ogrodnictwo SGGW w Warszawie o dopuszczenie mgr inż. Katarzyny Pawlak-Zaręby do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Przedstawiona do oceny dysertacja, z uwagi na swą oryginalność wyrażającą się oceną długotrwałego wpływu zmianowania i nawożenia na właściwości gleby, w głównej mierze wodne, zasługuje na szczególne uznanie. Uwzględniając wysoki poziom naukowy rozprawy, dotyczący aspektu rolnictwa regeneratywnego wnioskuje o jej wyróżnienie.

dr hab. Roman Waclawowicz, prof. uczelni

